

Николай ХРИСИМОВ (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий”, България)

ЗА ЗНАЧЕНИЕТО НА “ТИТЛАТА” ДРОУГЪ В ПЪРВОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО

ABOUT THE MEANING OF THE “TITLE” ДРОУГЪ DURING THE FIRST BULGARIAN TSARDOM

The new Tatiana Slavova’s book “Ruler and Administration in Early Medieval Bulgaria. Philological Aspects” presents lots of new not well known or still unknown aristocratic titles from the times of the First Bulgarian Tsardom. Among them can be seen the title *дрoугъ/дрoугoвe*, interpreted by the author as a word with an Altaic origin with the meaning of ‘chieftain, leader’. But the meanings which she takes off from the Old Bulgarian texts allow a different interpretation of the said title.

Available translation uses of the title *дрoугъ/дрoугoвe* in Old Bulgarian texts allow to connect it with the well known Old Slavic/Old Bulgarian word *дрoугъ* and its derivate word *дрoужина* with a meaning of ‘ruler’s companions’. The latter word is very well known from Old Russian sources but evidences about it in Early Medieval Bulgaria are only presumable. The review, presented in the paper, of the presence of the word in Old Bulgarian texts shows that it was used in the First Bulgarian Tsardom and that the origin of the word can be connected with Tsar Simeon’s époque and his court. In the pagan period the ruler’s companions institution was named *θραυτὸς ἀνθρώπος*.

Keywords: the First Bulgarian Tsardom, aristocracy, palaeobulgaristics, ruler’s court, Tsar Simeon’s époque, ruler’s companions.

В историческата медиевистика се е установило мнението, че аристокрацията на Първото българско царство се дели на две големи групи – боили и багаини, неравнопоставени помежду си. Двете групи ранносредновековна българска аристокрация присъстват по цялата територия на Първото българско царство. Тези две групи се упоменават в първобългарските надписи, които произхождат от цялата територия на държавата, писани във връзка с различни събития в даден регион (Бешевлиев 1992). Ограничени обаче са сведенията за това кои от тези велможи присъстват във владетелския двор и кои съставляват владетелската дружина. Със сигурност само се знае, че най-приближени на владетеля са били „дванадесетте велики боили”, които, вероятно, са изпълнявали функцията на съвещателен орган на владетеля (Гюзелев 2007).

В обобщаващото си изследване за ранносредновековните институции в Първото българско царство Татяна Славова извлича от старобългарските

паметници значителна група слабо познати и неизвестни до този момент титли: *чигочъ* (личен телохранител на владетеля) (Славова 2010: 112–117), *самъчии* (управител на двореца и съветник на владетеля по канцелария) (Славова 2010: 125–129), *ичръгъ* (войник от стражата на владетеля) (Славова 2010: 142–145), *чваньчии* (виночерпец на владетеля) (Славова 2010: 145–153), използвани собствено в българския владетелски двор, а също и титли, привнесени от Византия – *κандιδатος* (Славова 2010: 163–164). Но освен тези титли, засвидетелствани в българския владетелски двор през Първото българско царство, тя открива и още една титла – *дрюугъ*/*дрюугове* (висш/висши български сановник/сановници) (Славова 2010: 41–52). Тази титла може да бъде открита в старобългарските преводи на *Хрониката на Георги Синкел*, *Мъчение на Климент, папа Римски*, *Григоричевия парамейник*, а също в *Захариинския парамейник*. Тези съчинения, въпреки че са запазени в късни преписи и в чужда рецепция, принадлежат към ранния пласт преводи, осъществени в Преславската книжовна школа. Езиковите особености на старобългарския им превод косвено отразяват и характерното за българската среда, в която е реализиран съответният превод и представляват директно отражение на околния тогавашен свят¹, т.е. при превода съответният преводач-книжовник не се стреми към буквализация на превода, а се опитва, с познатите нему и заобикалящите го лексикални термини, да обясни на четящите впоследствие текста случващото се.

За определяне на конкретната семантика и значение на тази титла Т. Славова се колебае и дава няколко различни и дори взаимно изключващи се тълкувания за възможния ѝ произход, но най-общо според нея тя обозначава ‘висш сановник’ (Славова 2010: 41–52). При уточняване на семантиката на думата се вижда, че в посочените преводи тя представя различни длъжности. Така например в славянската версия на *Хрониката на Георги Синкел* по този начин са наречени: 1. князете на юдейския цар Седекия; 2. ханаански велможи; 3. сановник при римския император император Отон; 4. сенатори на римските императори Траян и Диоклециан; 5. членове на сената; 6. войниците, предотвратили намеренията на Херкулий да свали от престола сина си Максенций. Съответно в гръцкия първоизточник на хрониката същите тези персонажи, преведени на старобългарски като *дрюугъ*, *дрюугове* са предадени с изразите: 1. *πρὸς τοὺς ἄρχοντας*; 2. *τῶν μεγάλων μεγιστάνων*; 3. *εἰς τῶν τέλει*; 4. *ἡ σύγκλητος*; 5. *τῶν στρατιωτῶν* (Славова 2010: 42–43). Със значение на сановник (*τῶν περιφανῶν*), *дрюугъ* или производните му форми се откриват и в посочения по-горе старобългарски текст на *Мъчение на Климент, папа Римски* (Славова 2010: 46).

В Григоричевия и Захариинския парамейници *дрюугъ* предава гръцкото *τῶν θεραπόντων* – служител, придворен (Славова 2010: 47).

Първите четири значения показват смислова близост помежду си, въпреки че е видно и степенуване на знатността на велможите, а също и

отразяват различни степени на аристократическата йерархия. Съвсем различно и отдалечено от тях остава последното значение – ‘войник (стратиот)’. Не успявайки да намери обяснение на това различие в употребата на старобългарската лексема *дрѹгъ* – *дрѹгове* в този съвсем различен смисъл, последната употреба е коментирана от Т. Славова „хипотетично”. Тъй като примерът е единствен, тя предполага, че на старобългарския преводач войниците в дадения контекст не са се сторили достатъчно авторитетни и затова да са заменени със „сенатори”. Авторката изказва и още едно предположение – че е възможно на това място да е стояла чуждицата *дрѹгъ* със значение на ‘отряд, група войници’ (Славова 2010: 51). Тя изрично отбелязва, обаче, че последната дума не е засвидетелствана в старобългарски паметници, а само нейни производни са оцелели в текстовете (Славова 2010: 51).

Поради множеството различни начини на изписване на лексемата Т. Славова изказва предположението, че думата е с недомашен произход, а за заемка тази неустойчивост на изписването би била по-обичайна (Славова 2010: 49). Базирайки разсъжденията си на последното, авторката търси паралели на думата сред тюркските езици и водейки се от най-често използвания смисъл на думата в старобългарските текстове – ‘велможа, властник, знатен, болярин’, тя я свързва с голяма група, типични за алтайските езици думи, производни на лексемата *дарууа*, *darga*, носещи най-общо значението ‘стоящ начело, началник, водач, управител’ (Славова 2010: 49).

За рядката употреба и ранното отпадане на разглежданата лексема авторката предполага, че това е станало „може би поради наличието на близки по семантика славянски или славянизирани титли” и впоследствие е станала неясна за славянските книжовници (Славова 2010: 50).

Според мен е възможно и друго тълкувание както на смисъла, влаган от средновековните автори от времето на Първото българско царство в думата *дрѹгъ*, така и на нейния произход.

Предвид това, че в Григоричовия парамейник – единствения от посочените от Т. Славова източници, носители на лексемата, достигнал до нас в среднобългарски препис – думата е изписвана като *дрѹгъ* и в него не се откриват чужди езикови влияния (Славова 2010: 50), може да се твърди, че изходният, първоначален вариант на думата е именно този, а не предполагаеният от авторката – *дѹгъ*. Най-вероятно другите варианти на изписване са вторични и са резултат от рецепцията на старобългарската лексема в руската и сръбска ръкописни практики.

Сред най-старите запазени писмени форми на старобългарския език, традиционно наричани класически старобългарски паметници, съществителното *дрѹгъ* има следните значения: *приятел*, *близък*, *приближен* (с повече от 100 употреби); и гръцките им съответствия: *φίλος*, *ἑταῖρος*, *σὺσκηνος* (Старославянският словарь 1994: 197).

Със същото смислово значение лексемата може да бъде открита и в текста на една от книгите – най-ярки представители на Златния век на цар Симеон, – Симеоновия сборник, познат по руския си препис “Изборник Святослава” от 1073 г. (Симеонов сборник 1993: 51).

Разглежданата титла вероятно е пряко свързана със семантиката на съществителното *друугъ* ‘приятел, близък, приближен’. За това пряко говорят и част от формите на думата, употребени в текстовете – *друузи*, *друугове* (Славова 2010: 43, 44, 45, 46, 48), които директно могат да бъдат изведени от множественото число на думата. Както бе споменато, Т. Славова отхвърля възможността за връзка между двете думи, обосновавайки твърдението си на вероятната първична форма *дєргъ* на разглежданата лексема (Славова 2010: 50), но в Симеоновия сборник една от формите на изписване на думата *друугъ* е именно тази (Симеонов сборник 1993: 51), т.е. в този случай разглежданият паметник, сътворен в Преславския царски двор, по безспорен начин свидетелства, че това е дума с домашен произход, добре позната и широко употребявана в разглеждания период и няма смисъл да се търси произход, а явно и смисъл, различен от славянското значение на думата.

Защо висшата аристокрация – князете, сенаторите (приравнени към тогавашния им български еквивалент – великите боили), сановници, придворни, а пък и войници, да бъдат наричани с общото название *друугове* и кое ги обединява?

Такова обединяващо звено съществува и е добре познато на историците, занимаващи се със стара история. Това е гръцката дума *ἑταῖρος*, стояща като номер две в посочените гръцки съответствия на старобългарската дума *друугъ*. Точно така, „хетайроси”, в древността са наричани кръга на най-близките сановници, министри, военачалници и личната стража на Александър Велики. След този паралел е уместно, а и в реда на нещата, да се търси директна връзка между смисъла, влаган в тази дума, и старобългарската титла, и може със сигурност да се твърди, че думата е със собствено старобългарски произход. Също така, предложеният паралел дава смислово обяснение и на текстовете, в които в старобългарските преводи на гръцките оригинали, зад *друугове* трябва да се разбират *войници*. И именно тези случаи илюстрират изключително доброто познаване на ситуацията и спецификата на събитието от страна на старобългарските преводачи прежеждани/описвани от тях и знаещи добре, че не става дума за обикновени войници, а за придворната стража – гвардията на владетеля.

Резюмирайки казаното дотук в търсенето на конкретно значение, влагано в думата *друугъ*, съответно *друугове*, и предвид различните групи сановници, описвани с нея, принадлежащи към висшата, средна и нисша аристокрация, а също придворни и войници, охарактеризирани с нея и представени в текстовете, гравитиращи около владетеля, смятам че най-уместно е приравняването на

думата със старо- и средногръцката *ἐταῖρος*. В съвременността неин най-точен аналог се явява понятието *царедворец* – човек, принадлежащ към обкръжението на владетеля, независимо от това дали е част от аристократичните слоеве или от обслужващия персонал и може да се твърди, че това е поредната дума в старобългарския, калка от гръцки.

Косвено потвърждение, че именно това е смисълът на разглежданата дума в старобългарския език, може да се потърси и в това, че в „Слово за мира с българите” цар Симеон е сравнен от неизвестния византийски автор с „Филиповия син” (ГИБИ 1964: 99). Въпреки негативния оттенък на сравнението между двамата велики владетели, в случая за нас е важно, че един съвременник на българския цар го сравнява с „владетеля на света”. Явно това сравнение и от страна на цар Симеон, и от страна на неизвестния византийски автор трябва да се постави в сферата на станалите модерни по време на управлението на Македонската династия сравнения на византийските императори с македонския цар, станал създател на огромна империя и част от митологията на множество народи на евразийския континент (Грабар 2000: 71, 241). Самото название на династията също дава възможност за преки аналогии с македонския (световен) владетел. Тази доктрина е майсторски наложена от апологетите на династията, а и директно от някои нейни представители като Константин VII Багренородни. Той прави сравнение на обуздаването на коня на император Михаил III от дядо му Василий I с подвига на Александър при обуздаването на Буцефал (Даркевич 1975: 240).

Образът на Александър Велики се явява най-силният израз на византийската екуменистична идея (Тъпкова-Заимова 1996). Като византийски възпитаник и “полуелин” (епитет, още повече сближаващ го с предположения тук негов кумир), цар Симеон няма как да не е запознат с живота и подвизите на македонския цар и да не знае, че византийските императори се олицетворяват с него. Явно освен с библейските царе Давид и най-вече Моисей (Георгиев 1995: 87–102; Рашев 2004: 380–390), българският цар се е асоциирал и с Александър Велики – непобеденият легендарен македонски владетел – покорителят на света.

Явно и българският цар по никакъв начин не изостава от византийските си съвременници, а умишлено е търсел и е виждал връзката на своите дела с тези на македонския владетел. С това отъждествяване на Симеон с Александър Македонски може да бъде свързан ранният (кратък) старобългарски превод на „Александрията”, отнасящ се към най-ранния пласт старобългарски преводи, осъществени към края на IX–X в. (Старобългарска литература 2003: 25). Тази му ранна дата косвено свързва превода точно с времето на цар Симеон, когато е имало най-голяма идеологическа потребност от него. Нито при баща му Борис, нито при наследника му Петър това произведение не би намерило подобаващото му място сред нужната за двора литература. За осъществяване

на превода именно в цар Симеоновата епоха говори и фактът, че „Александрията” е част от „Летописец еллинский и римский”, чиято връзка с преславския двор е несъмнена (Летописец еллинский и римский 1999: 85–178; Старобългарска литература 2003: 25).

От направените от доц. д-р А. Гранберг специално за това изследване справки в „Александрията” по изданието на „Летописец еллинский и римский” от 1999, сверено с това на В. Истрин (Истринь 1893) се засичат следните споменавания на дружина (посочките с римски цифри са от Истриновото издание)²:

1) ДРУГ, (Летописец еллинский и римский 1999: 135), II:39, ‘приятел’, много вероятно да не е титла, в гръцкия текст стои Καλλισθενης δε ο εμος ΦΙΛΟΣ.

2) ДРУЖИНА, (Летописец еллинский и римский. 1999: 113), I:39, „...ужники ... кроме ДРУЖИНЪ”, ‘свита’, твърде вероятно е да е титла, много интересно място, славянският преводач не е разбрал гръцкия текст δε εξ αθτων ους εθραμεν ρεμβομενους.

3) ДРУЖИНА, (Летописец еллинский и римский. 1999: 120), II:13, не е актуално, няма го в първата редакция и в гръцкия текст, а само в по-късните руски редакции.

4) ДРУЖИНА, (Летописец еллинский и римский 1999: 135), II:39, ‘свита, дружина’, „Дружины ...и отрок ... и воин” ‘дружина ... и роби ... и воини’, φίλοις και ... παισιν και ... στρατιωταις.

5) ДРУЖИНА, (Летописец еллинский и римский 1999: 136), II:41, не е актуално, няма го в първата редакция и в гръцкия текст, а само в по-късните руски редакции.

Трябва също така да се спомене и че в старобългарските текстове често пъти има вероятност да не бъде забелязана разликата между двете значения на думата друугъ – приятел и „хетайрос”, тъй като те в един момент, що се отнася до кръга приближени на царя и семейството му, напълно се припокриват.

За по-сигурна идентификация на старобългарската титла друугъ с Александровите хетайроси нека да се върнем към значението вложено в староредногръцкия език в думата *ἑταῖρος*. В известният “Greek-English Lexikon. Compiled by Henry George Liddell and Robert Scott.” са дадени следните основни значения на думата: 1. *a comrade, companion, mostly of the followers of a chief*; 2. *messmate, fellow-slave, partner of my feast*; 3. *the guards* (Greek-English Lexikon. 1883: 589). Предложените в речника значения обхващат всички предлагани тук значения на думата друугъ, употребена като титла – приятели, придружители (събеседници, доверени лица), свита, сътрапезници, обслужващ персонал³ и телохранители.

Въпреки че отрича титлата друугъ да е оставила следи в по-късно време и, както бе споменато, предполага заместването с други сродни славянски

думи, Т. Славова упоменава, че от този корен в старочешки думата *druh* означава ‘не особено знатен дворянин от свитата на велможа, нисък по ранг чиновник’ (Славова 2010: 50–51). Това напълно съвпада с предложената тук етимология ‘царедворец’ и заедно с това и на ‘дружинник’.

В книгата си Т. Славова, намира за почти всички идентифицирани от нея ранносредновековни титли паралели между езическия период и този след Покръстването, но за титлата *другъз* тя не открива такъв паралел. Казаното по-горе за „титлата” *другъз* пряко я свързва с владетелската дружина, която по паралели с владетелските дружини във Византия, Киевска Рус, Великоморавия и други съвременни и близки до средновековната българска култура държави е видно, че включват в себе си аристократи от различни слоеве, а така също и изявени войни – лична охрана на владетеля. А точно от този корен произлиза и думата „дружина”. Наличието на дружина на българските владетели обикновено се коментира само по косвени данни, на база споменаването в прабългарските каменни надписи на „хранените хора” на владетеля, като в изворите няма запазени сведения за дружината на българския владетел. Тази липса в изворите може да бъде запълнена с данни от старобългаристиката.

Сред лексиката, употребена в Симеоновия (Светославов) сборник от 1073 г., присъства и думата *дружина*, употребена в смисъл на група единомишленици-философи (Симеонов сборник 1991: 685; Симеонов сборник 1993: 51).

Най-ранното споменаване на лексемата *дружина* в “руските” кирилски текстове и въобще в смисъла, влаган в нея от руската/съветската историография се открива в Остромировото евангелие от 1056 г. (Срезневский 1893: 729; Горский 1989: 89, бел. 2), чиито протограф, както и този на Светославовия сборник, са с несъмнени корени в преславския двор. Това по безапелационен начин прави *дружина* не само дума, присъстваща в речника на ранносредновековния българин, но показва и съществуването на такава единица в българския владетелски двор, далеч преди появата на думата в този смисъл у източните славяни. Важно в тази връзка е да бъдат отбелязани и наблюденията на Т. Вилкул за разпространението на тази дума в най-стария пласт на староруските текстове. Както тя отбелязва думата е слабо разпространена в църковно-книжовната литература и Свещеното писание. Там тя се използва по-скоро със смисъл ‘приятели’ (Вилкул 2009: 74). В *Хрониката на Георги Амартол* има 10 употреби, а в превода на „*Юдейската война*” на Йосиф Флавий – около 15 (Вилкул 2009: 74–75), като и двата текста са с доказан старобългарски произход (Тържество на словото 1995: 323; Спасова, Павлов). Думата изобщо отсъства и от собствено руските текстове като „*Памет и похвала на св. Владимир*” от Йаков Мних, житията на света Теодосия, на света Ольга, свети Владимир, света Ефросина Полоцка. Няколко употреби има само в „*Сказанието за св. св. Борис и Глеб*” и в „*Сказание за чудесата*” (Вилкул 2009: 75). Големият „бум” на употребата

на думата започва с появата на летописните сводове, като в „Повест временных лет” тя се среща около 100 пъти (Вилкул 2009: 75). Всичко това добре илюстрира „движението” на думата от Симеонова България към Рус, посредством историческите съчинения, където, извън чисто прагматичната ѝ употреба е мястото ѝ.

Както е видно от посочените по-горе речникови примери, едно от посочените значения на *ἑταῖρος* и съответно на Другъз е ‘сътрапезник’. При това съответствие от само себе си се налага асоциацията и съответно връзката между горните думи и съхранилия се в не един първобългарски надпис израз *θρεπτός ἀνθροπος* (Бешевлиев 1992: 75–77, надписи № 59–67, 69).

На база на тези възпоменателни надписи много учени предполагат съществуването на *дружина* около българските владетели през езическия период. Това са т.нар. „хранени хора” на владетеля:

- Корсис – копан (надпис № 59) (Бешевлиев 1992: 227–229);
- Негавонаис – зера таркан (надпис № 60) (Бешевлиев 1992: 229–231);
- Шун – жупан таркан (надпис № 61) (Бешевлиев 1992: 231–232);
- неизвестен – неизвестна длъжност (надпис № 62) (Бешевлиев 1992: 233);
- неизвестен – жупан (надпис № 63) (Бешевлиев 1992: 234);
- Славнас – багатур багаин (надпис № 64) (Бешевлиев 1992: 234–235);
- неизвестен – колобър, ичергу колобър (надпис № 65) (Бешевлиев 1992: 235–236);
- Турдачис – кандидат (надпис № 66) (Бешевлиев 1992: 236–237);
- неизвестен – ... таркан (надпис № 67) (Бешевлиев 1992: 237–238);
- Чепа – багатур боил, колобър (надпис № 69) (Бешевлиев 1992: 238–240).

Както се вижда от откритите досега възпоменателни надписи, „хранените хора” на българските канове принадлежат както към средите на боилите, така и към средите на багаините, а и към други по-нископоставени длъжности (например „кандидат”). Нормално е да преобладават и надписи, упоменаващи лица, заемали по-нисши рангове за държава, чийто държавен апарат и съответно устройство се базират на пирамидален принцип.

Отъждествяването на хранените хора с канската дружина и присъствието в тази дружина на представители, както на боилите, така и на багаините, налага асоциация с дружините на руските князе в домонголска Рус. И техните дружини вътрешно се разделят на „старша” или в по-ранните извори – „първа” и „младша” (Горский 1989: 39–41). Според А. Горский това разделение на дружината през X век е вече факт (Горский 1989: 41). „Старшата” дружина това са боярите (Горский 1989: 41–48), а „младшата” включва отроци, детски и милостници (нисши длъжности, свързани основно с прислуга и охрана) (Горский 1989:

50–55). Старобългарският (прабългарски) произход на думата болярин не подлежи на съмнение (Трифоновъ 1923).

Сред руските термини, обозначаващи отделните участници в дружината, интерес представляват още два – *огнищане* и *гридь*. Първият термин произхожда от думата „огнище”, „дом”, т. е. съответната група принадлежи към дома на княза (Горский 1989: 44) и съответно са на негово изхранване, а втората дума е със скандинавски произход (скандинавското *gridi*) и означава *другар, телохранил* или общо *дружинник* (Горский 1989: 44). И при едните, при другите, успоредиците с българските *θρεττὸς ἀνθρώπος* и *другове* са очевидни.

Изложената теза предлага възможност за предположение за разпространението на думата *дружина*. Възникнала и утвърдена в двора на цар Симеон като реплика от Александровите хетайроси (*другове*) с разпространението на славянската книжнина сред източните славяни, с около век по-късно. Тя се утвърждава в Рус като „родно” название на владетелския корпус и измества по-старото скандинавско название. Пътят и начинът на утвърждаване е като този на думата *воляри/воляре* (Трифоновъ 1923).

Вървейки в предложената вече посока на търсене на етимологията на лексемата *другъз*, ще си позволя и едно по-различно тълкувание на „изчезването” ѝ от речника на старобългарските книжовници и съответно излизането ѝ от употреба от ежедневната лексика. Въз основа на представената по-горе доста по-различна етимология от тази на откривателя на титлата – *царедворец*, може да се предположи, че думата излиза от употреба след падането на Първото българско царство под византийска власт, а изчезването на думата е следствие от липсата на български царски двор и съответно липсата на люде, които да бъдат наричани *другове* цареви.

БЕЛЕЖКИ

¹ За информацията относно тези творби и за езиковите консултации във връзка с работата ми с езиковите паметници, свързани с Първото българско царство, изказвам своята искрена благодарност на проф. д-р Мария Спасова.

² За помощта и множеството уточнения при работата с този паметник, както и за корекциите в гръцките текстове, изказвам своята искрена благодарност на доц. д-р Антоанета Гранберг.

Изданиято от 1999 г. на „Летописец еллинский и римский” представлява смесица от различните редакции на Александрията, което затруднява идентификацията на речниковия състав и в няколко от случаите, които ни интересуват, се дават късните руски редакции на Александрията, където речниковият състав отразява руски политически реалии. Единствено първата редакция е преславска и тя съответства на редакция В на гръцкия текст.

³ Вж. значението на *fellow-slave* – <http://www.funtrivia.com/askft/Question34672.html>

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Бешевлиев 1992:** Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. София.
- Вилкул 2009:** Вилкул Т. Л. Люди и князь в древнерусских летописях середины XI–XIII вв. Москва.
- Георгиев 1995:** Георгиев, П. Богоспасеният град Велики Преслав. – В: 1100 години Велики Преслав. Т. I. Шумен.
- ГИБИ 1964:** Гръцки извори за българската история. Т. V. София.
- Горский 1989:** Горский, А. А. Древнерусская дружина. Москва.
- Грабар 2000:** Грабар, А. Император в византийском искусстве. Москва.
- Гюзелев 2007:** Гюзелев, В. Кавханите и ичиргу боилите на Българското ханство-царство. Пловдив.
- Даркевич 1975:** Даркевич, В. П. Светское искусство Византии. Москва.
- Истринь 1893:** Истринь В. Александрия русскихъ хронографовъ. Исследование и текстъ. Москва.
- Летописец еллинский и римский. 1999:** Летописец еллинский и римский. Т. I. Текст. Санкт Петербург.
- Рашев 2004:** Рашев, Р. Цар Симеон – „нов Моисей” или „нов Давид”. – Преславска книжовна школа. Т. 7. Шумен.
- Симеонов сборник 1991:** Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.). Том 1. Изследвания и текст. София.
- Симеонов сборник 1993:** Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.). Том 2. Речник-индекс. София.
- Славова 2010:** Славова, Т. Владетел и администрация в ранносредновековна България. Филологически аспекти. София.
- Спасова, Павлов:** За старобългарския превод на „История на юдейската война” от Йосиф Флавий. – <http://litenet.bg/publish13/p_pavlov/prevod.htm>
- Срезневский 1893:** Срезневский, И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. Т. 1. Санкт Петербург.
- Старобългарска литература 2003:** Старобългарска литература. Енциклопедичен речник. Съставител Д. Петканова. В. Търново.
- Старославянский словарь 1994:** Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков). Москва.
- Трифоновъ 1923:** Трифоновъ, Ю. Къмъ въпроса за старобългарското болярство. – Списание на Българската академия. Кн. XXVI.
- Тъпкова-Займова 1996:** Тъпкова-Займова В., А. Милтенова. Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и средновековна България. София.
- Тържество на словото. 1995:** Тържество на словото. Златният век на българската книжнина. Съставителство, редакция и научен коментар Кл. Иванова, Св. Николова.
- Greek-English Lexikon. 1883:** Greek-English Lexikon. Compiled by Henry George Liddell and Robert Scott (Seventh edition). New York. 1883. = LIDDELL & SCOTT.